

לפני עיוור בחברה עיוורת

יעקב קפלן

ראשי פרקים:

פתיחה
גדר האיסור
המקור בתורה
דעת מוני המצוות.
באיסור דרבנן
עיון בדברי חז"ל
תרי עברי דנהרא וחד עברא דנהרא
דאיכא למיתלי בהיתירא
דרכי שלום
פסיקת ההלכה
בשולחן ערוך
בספרות השו"ת
מוסר התורה
סיכום

פתיחה

אחד התהליכים ששינו את פני העולם כולו במאות השנים האחרונות הינו "החילון". תופעה זו לא פסחה על בתי היהודים ותנועת ההשכלה שינתה את פניה המוכרות והישנות של המשפחה היהודית. בדור זה, בו רוב העם לצערנו אינו מגדיר את עצמו כשומר תורה ומצוות, עלינו לתת את הדעת לממדים השונים של יחסי הגומלין בין החברה למדינה. "ולפני עור לא תתן מכשול" הוא דוגמא טובה לכך. האיסור הנ"ל הינו מהיסודות החשובים ביותר שצריכים בירור, שכן על כל צעד ושעל עלול אני להכשיל את חברי, שאינו שומר תורה ומצוות, ולעבור חלילה על לאו. במאמר זה, אני מבקש לפתור כמה מהשאלות העולות על רקע התקופה, לדוגמא: האם מסעדה בבעלות יהודית יכולה למכור מזון למי שאינו מברך? האם אני יכול להזמין מחלל שבת כשהדבר כרוך בנסיעה בשבת? ועוד שאלות דומות כאלו ואחרות שאתור אחר פתרונן. בסוף המאמר, אציג את זווית ראייתי בפנימיות הדברים: מוסר התורה ורוח ההלכה העומדים מאחורי האיסור.

גדר האיסור

המקור בתורה:

"לא תקלל חרש ולפני עור לא תתן מכשול ויראת מא-להיך אני ה'".
(ויקרא יט, יד)

דעת פרשני המקרא ומוני המצוות

יש לדון מה נכלל בגדר האיסור. האם אין המקרא יוצא מידי פשוטו ולכן: א. אסור לתת מכשול פיזי בפני סומא. ב. אסור ליתן לסומא עצה שאינה הוגנת לו – כפי שלימדונו חז"ל. או שמא מה שלימדונו חז"ל, היינו סעיף ב, הוא הפירוש היחיד והבלעדי לפסוק, ואם אכן כך, לאן נעלם חלק מהפשט (סעיף א)? או ליתר דיוק, מהו הפשט? על כך נדון מיד.

הגמרא בנדה (נז, א) אומרת שהכותים והצדוקים מפרשים פסוק זה כפשוטו (סעיף א). כוונת הגמרא שהם מפרשים את הפסוק אך ורק כפשוטו ואינם סובלים שום פירוש אחר. הרמב"ן נקט בפירושו לתורה שהציווי מתפרש על שני האופנים: הן נתינת מכשול כגון אבן או עץ לסומא והן נתינת עצה שאינה הוגנת, והכשלת הסומא לאותו עניין (סעיף א + ב). אמנם רוח אחרת אפפה את מרבית הראשונים שנקטו שלא כדברי הרמב"ן, ובאמת אמרו שהציווי כולל רק את העניין הרוחני, המופשט ולא את פירושו הגשמי. כך נראה לומר ברש"י, ברמב"ם, בחינוך ובגדולי מוני המצוות.

כמו בכל נושא, כשאנו באים לחקור ולעיין בשיטת הרמב"ם, עלינו לסקור סקירה רחבה ומקיפה בספריו השונים: משנה תורה, ספר המצוות, פיה"מ, אגרותיו ועוד. בספה"מ מצוות ל"ת רצט, הרמב"ם אינו מזכיר עיקר וכלל עיוור כפשוטו, אלא נצמד לדברי רז"ל באיסור השאת עצה שאינה הוגנת לסומא בדבר. גם בכתביו האחרים,¹ כשהרמב"ם מתייחס לסוגיה זו, אין זכר ברמב"ם להבנה הפשטנית לכאורה בפסוק שמדובר בעיוור ממש ובמכשול ממש. הרמב"ם מונה את האיסור הנ"ל בלאו הקודם, מצוות ל"ת רחצ: "הזהירנו מהניח המוקשים והמכשולות בארצנו ובבתינו כדי שלא ימותו בהם בני אדם. והוא אמרו ולא תשים דמים בביתך (דברים כב, ח)".

גם לאחר העיון ברש"י, גדול פרשני התורה, נראה שישנה הבנה אחת בלבד, והיא איסור השאת עצה בלתי ראויה. הלא כך כותב רש"י: "לפני הסומא בדבר לא תתן עצה שאינה הוגנת לו. אל תאמר מכור שדך וקח לך חמור ואתה עוקף עליו ונוטלה הימנו". רש"י הוא פשטן, ועלינו לשאול מה פשוטם של דברים? הלא כלל נקוט הוא ביבמות (כד, א) אין המקרא יוצא מדי פשוטו! שלשה הסברים מצינו בזה: א. המהר"ל בגור-אריה על הפסוק, וכן הכלי-יקר שם, ביארו שסוף הפסוק "ויראת מא-להיך" מעיד על תחילתו, דבר המסור ללב דווקא, יצא דבר שאינו מסור ללב כגון שימת אבן כמכשול, שהרי יוכל הסומא לדעת ע"י אחרים.

ב. רש"י על תחילת הפסוק "לא תקלל חרש" הביא את דברי התו"כ שחרש לאו דווקא: "אין לי אלא חרש מנין לרבות כל אדם ת"ל (שמות כב) בעמך לא תאר א"כ למה נאמר חרש מה חרש מיוחד שהוא בחיים אף כל שהוא בחיים יצא המת שאינו בחיים"

ר' אליהו מזרחי, הרא"ם, מגדולי פרשני רש"י, ביאר שישנו היקש תוך פסוקי בין עיוור לחרש, וכמו שבחרש לאו דווקא, אף בעיוור לאו דווקא.

ג. בספר קרבן-אהרן לרבי אהרן אבן חיים נתן לבו אל סתירה פנימית בתוכן הפסוק. מכשול לא נותנים, מכשול שמים! מכשול סותר את כל מושג הנתינה. הנתינה יסודה במידת האהבה ואי אפשר להגיד "לא תתן מכשול". הפסוק היה צ"ל "לא תשים מכשול". אונקלוס באמת תרגם "לא תשים תקלא", כלומר בגלל קושיה זו הוא שינה את הלשון קצת.² מכח ההכרח הלשוני אי אפשר להסביר את הפסוק לפי פשוטו אלא לפי דרשת חז"ל: איסור השאת עצה או הכשלה רוחנית בעבירה כפי שנראה בהמשך.

עד כה ראינו שני אופנים למשמעות העבירה. האחד, הכשלה במכשול פיזי כגון שימת עץ או אבן לפני העור בדרך - מחלוקת ראשונים. השני, משול מופשט, נשיאת עצה בלתי הגונה, ובוה אין מי שחולק (למעט הצדוקים). בנוסף לאלו, קיים בחז"ל אופן שלישי בו ניתן לקיים את העבירה: הכשלה באיסורי תורה. כמו באופן הראשון גם באופן זה אין חולק. מעתה ואילך אנו נעסוק באופן השלישי- הכשלה באיסורים.

¹ ראו: פיה"מ שביעית פ"ה מ"ו, הל' רוצח ושמירת נפש פ"ב הי"ד.

² יצוין, כי במקומות אחרים תרגם אונקלוס את המונח "תתן" בהטיותיו השונות כפשוטו, וכאן באופן חריג תרגם "תתן" ל-"תשים". ראו: בראשית יג, טו; ויקרא יח, כא; דברים יא, יז ועוד.

באיסור דרבנן

ישנה מחלוקת בין בעלי התוספות מה מקור האיסור בעשיית מלאכה בחול המועד? האם מדאורייתא או דרבנן? ר"ת וריב"ם (ע"ז כב, א, חגיגה יח, א) סוברים שהאיסור לעשות מלאכה בחוה"מ הוא מדרבנן. לעומתם, ר' אלחנן ורשב"ם (ע"ז שם, פסחים קיח, א) סבורים שהאיסור מן התורה.

הגמרא בעבודה-זרה (כב, א) דנה מדוע אסור ליהודי להשכיר את שדהו לכותי.³ למסקנת הגמרא ישנן שתי סיבות, האחת משום 'לפני עיוור', והשנייה משום שנקראת על שמו ועושה בה מלאכה בחול המועד. להסבר הראשון, מדובר ב'לפני עיוור' שמכשיל את הכותי במלאכת חול המועד. מכאן מוכיח ר"ת בתוספות שקיים 'לפני עיוור' גם באיסור דרבנן, מכיוון שמלאכת חול המועד אסורה היא מדרבנן.

הרמב"ן (ע"ז שם) חולק על ר"ת. לדעתו מלאכת חול המועד היא ביסודה מדאורייתא מן הכתוב "מקרא קדש", אלא שחז"ל קבעו בה גדרים. לדבריו יוצא ש'לפני עיוור' שייך רק בהכשלות דאורייתא.

הר"ן (ע"ז שם) נוקט שיטה אמצעית בין ר"ת לרמב"ן. מחד, סובר כתוספות, שמלאכת חול המועד היא דרבנן ביסודה. מאידך, סובר כרמב"ן שאין 'לפני עיוור' דאורייתא על איסור מדבריהם. לשיטתו, יש שני סוגים של 'לפני עיוור': יש 'לפני עיוור' בדרגת דאורייתא שחל רק על איסורי תורה; ויש 'לפני עיוור' בדרגת רבנן שתיקנו על הכשלות מדבריהם. כלומר יש 'לפני עיוור' על איסורי דרבנן מדרבנן בלבד.

סיכום הדברים מן החמור אל הקל:

לר"ת - גם במלאכה דרבנן עוברים על 'לפני עיוור' דאורייתא.

לר"ן - עוברים על 'לפני עיוור' דרבנן.

לרמב"ן - אין עוברים כלל על 'לפני עיוור' באיסורי דרבנן.

עין בדברי חז"ל

נדלה את העקרונות המנחים בסוגיה זו מבאר מים קדושים, אשר חפרוהו שרים חכמי חרשים. מימיו מכל תעוב מפרישים. ומשם ייפרד והיה לשלושה ראשים.

תרי עברי דנהרא וחד עברא דנהרא

הגמרא בע"ז מגדירה לנו מושג הלכתי חדש "תרי עברי דנהרא":

לפני אידיהן של עובדי כוכבים שלשה ימים אסור לשאת ולתת עמהם להשאילן ולשאול מהן להלוותן וללוות מהן לפרוען ולפרוע מהן רבי יהודה אומר נפרעין מהן מפני שמיצר הוא לו אמרו לו אע"פ שמיצר הוא עכשיו שמח הוא לאחר זמן.
(משנה עבודה זרה א, א)

איבעיא להו משום הרווחה או דלמא משום (ויקרא יט, יד) ולפני עור לא תתן מכשול למאי נפקא מינה דאית ליה בהמה לדידיה אי אמרת משום הרווחה הא קא מרווח ליה אי אמרת משום עור לא תתן מכשול הא אית ליה לדידיה וכי אית ליה לא עבר משום לפני עור לא תתן מכשול והתניא אמר רבי נתן מניין שלא יושיט אדם כוס של יין לנזיר ואבר מן החי לבני נח ת"ל (ויקרא יט, יד) ולפני עור לא תתן מכשול והא הכא דכי לא יהבינן ליה שקלי איהו וקעבר משום לפני עור לא תתן מכשול הב"ע דקאי בתרי עברי נהרא דיקא נמי דקתני לא יושיט ולא קתני לא יתן ש"מ.
(עבודה זרה ו, ב)

³ קיימת מחלוקת לגבי מעמדם ההלכתי של הכותים: האם יש להתייחס אליהם כגויים או כישראל? הגמרא פה היא אליבא דרבנן גמליאל ובנו רשב"ג שכותי כישראל לכל דבר (תוספתא תרומות ד, יב).

המשנה אומרת ששלשה ימים טרם חגם של עכו"ם, היו נמנעים מכל עסק עמם. הגמרא מבררת את פשרה של קביעה זו, כשעולות שתי אפשרויות לבעיה. האחת, העשרת הגויים. השנייה, האיסור להכשילם בעוון ע"ז,⁴ שהרי לבטח הממון שיינתן לגוי ישמשהו בפתח חגו הקרב ובא. הגמרא נוקטת שאם יש לאותו הגוי בהמה אחרת, אינו מכשילו כאשר מקנה לו בהמה. ממאי נפשך, בין אם ייתן לו בהמתו ובין אם לאו, ברצותו יעבור על איסור וברצותו ימנע. לשון אחר, אם גם לולי עזרת היהודי הגוי יגיע בעצמו לגוף האיסור, היהודי אינו חייב בדבר.

עיקרון זה חוזר ונשנה רצוא ושוב בחז"ל ובראשונים, כדי לחזקו במסמרות של ברזל. הגמרא בפסחים (כב, ב) חוזרת על הברייתא שהובאה בעבודה זרה, ממנה למדנו את הגדר הנ"ל.

הגמרא בחגיגה (יג, א) לומדת שאין מוסרין דברי תורה לעובדי כוכבים שנאמר (תהלים קמז, כ) "לא עשה כן לכל גוי ומשפטים בל ידעום". שואלים שם בעלי התוספות, מדוע הגמרא נצרכת לפסוק, הרי גוי שלמד תורה חייב מיתה, וממילא המלמדו עובר ב"לפני עיוור!" התוס' מתרצים שאלתם בהעמדת אוקימתא בדברי הגמרא, שהכוונה היא שיש בלאו הכי גוי אחר שילמדו, ממילא יש כאן "חד עברא דנהרא", ושוב לא יוכל עוד לעבור באיסור זה.

ישנן שתי מחלוקות עיקריות בהגדרת המושג תרי עברי דנהרא:

א. רש"י ומאירי (ע"ז שם) נחלקים האם זה עניין תיאורטי או פרקטי. לרש"י, אם תהיה לנכשל אפשרות אחרת להיכשל, גם אם היא רחוקה ודורשת טרחה מרובה, הרי שתואורטית יוכל לעבור על האיסור גם בלעדי המכשיל ואין כאן 'לפני עיוור'. לשיטת המאירי, זהו עניין פרקטי. אם יש טרחה מרובה להגיע אל האיסור בצורה אחרת אין זה נחשב כאפשרות נוספת לנכשל, ולכן המכשיל הוא האחראי הבלעדי ועובר ב'לפני עיוור'.

ב. המשנה-למלך והפני-משה נחלקו מהי אותה אפשרות נוספת של הנכשל להיכשל שפוטרת את המכשיל מ'לפני עיוור'.

לדעת הפני-משה: לא משנה הדרך אלא עצם האפשרות. אם יש לו אפשרות אחרת להיכשל, בכל דרך אשר תהא- המכשיל פטור.

לדעת המשנה למלך: רק כשהאלטרנטיבה להשיג את האיסור היא בכוחות עצמו או ע"י גוי אז מותר. ברם, אם יזדקק ליהודי אחר בשביל איסור זה, זה מגדיר ישירות שהמכשיל הוא האחראי הבלעדי ועובר ב'לפני עיוור'.⁵

מחלוקתם נוגעת, אפוא, למצב בו קיים בסיפור צד שלישי יהודי שבוודאי יגרום לנכשל לעבור על איסור: למשנה-למלך - תרי עברי דנהרא, לפני-משה - חד עברא דנהרא.

כמו ב'לפני עיוור' באיסורי דרבנן, כך גם בסוגיית 'חד עברא דנהרא' מצינו שני מקומות בהם בעלי התוספות חלוקים זה מזה. דעת התוספות בע"ז (ו, ב) שאין כל איסור ב'חד עברא דנהרא', וכן דעת הרמב"ן (הובא בר"ן בעבודה-זרה, סוף פרק א'). מאידך, בתחילת מסכת שבת (ג, א) סברו בעלי התוספות שגם ב'חד עברא דנהרא' יש איסור "מסייע לדבר עבירה" מדרבנן. קיימות מספר דרכים לתרץ את הסתירה בין בעלי התוספות:

הריטב"א (ע"ז ו, א) חילק בין אדם שמגלה דעתו שיעבור על איסור ובין אדם שלא מגלה דעתו שיעבור על איסור. אדם המגלה דעתו שיעבור על איסור אסור לתת לו משום "מסייע" גם כשמדובר ב'חד עברא דנהרא'. אולם, אם לא גילה למכשיל שיעבור על איסור, מותר לתת לו ב'חד עברא דנהרא'.

⁴ הגמרא בסנהדרין (נו, א) מלמדת שהאיסור לעבוד עבודה זרה הוא אחד משבע המצוות שנצטוו עליהן בני נח.

⁵ ראו: משנה למלך הל' מלווה ולווה פ"ד ה"ב.

הרמ"א (שו"ע יו"ד קנא, א) אכן הבין שהם חלוקים, וכנראה היו שני ראשונים שונים.⁶ הוא הביא את שניהם, ולבסוף כתב: "ונהגו להקל" - דהיינו אין איסור כלל, לא דאורייתא ולא דרבנן, כשיכול לעשות האיסור לבדו ואינו זקוק למכשיל.

חלק מהאחרונים הביאו חילוק שונה המאבחן בין סיוע בשעת מעשה לבין סיוע לפני מעשה. אם המכשיל הינו הגורם הבלעדי המאפשר לנכשל לעבור על האיסור - אסור לתת לו גם לפני שעת מעשה. אם גם בלעדי המכשיל יוכל הנכשל לעבור על האיסור - אסור מדרבנן למכשיל לסייע לו רק בשעת מעשה האיסור.⁷

דאיכא למיתלי בהיתירא

בית שמאי אומרים: לא ימכר לו פרה חורשת בשביעית. ובית הלל מתירין, מפני שהוא יכול לשקטה. (משנה שביעית ה, ח)

משאלת אשה לחברתה החשודה על השביעית, נפה וכברה, ורחים ותנור;
אבל לא תבר ולא תטחן עמה... וכולן לא אמרו אלא מפני דרכי שלום.

(שם, ט)

בשנה השביעית, שנת השמיטה, הקרקע קדושה ואסורה בעבודה. כמו"כ למדו חז"ל (ספרא בהר פרשה א, ירו' שביעית פ"ט ה"ג) שמשעה שמין הפירות המסוים אינו נמצא על העצים - יש חובה לבערו. בתלמוד (ע"ז טו, א) ביארו שמחל' ב"ה וב"ש אינה עניין פרטי בשביעית כי אם שאלה מהותית הפותחת צוהר רחב בהלכה. שורש המחלוקת הוא האם כשאפשר לתלות שאין המכשיל מכשילו, אזי המכשיל עובר באיסור "לפני עיוור" או לא. במשנה הראשונה מוזכר בגוף דברי המשנה כיצד יכול להשתמש בפרה בהיתר. לעומת זאת המשנה השנייה לא מזכירה את דרך ההיתר, אמנם בירושלמי (שביעית פ"ה מ"ד) ביארו לנו שיש עוד שימושי היתר לכלים הללו: נפה - לספור בה מעות, כברה - לכבור בה חול, ריחים - לטחון בהם סמנים, תנור - לטמון בהם אונין של פשתן.

"רב אשי הוה ליה ההוא אבא זבניה לבי נורא א"ל רבינא לרב אשי האיכא (ויקרא יט יד) לפני עור לא תתן מכשול א"ל רוב עצים להסקה ניתנו" (נדרים סב, ב).

הגמרא בנדרים מספרת על רב אשי שמכר את היער שהיה ברשותו לגוי. לא לסתם גוי אלא לעובד עבודה זרה. ולא לסתם עובד עבודה זרה אלא לאחד מעובדי האש, שפולחנם חייב להיעשות ע"י עצים. על אף כל החשש הנזכר, רב אשי ביצע את המכירה. רבינא הביע תמיהתו וביקש הסבר לפשר מעשהו. הרי יש כאן "לפני עיוור"! השיבו רב אשי: "רוב עצים להסקה ניתנו". רש"י פירש שמשום כך עולה לו שמוכר להסקה ולא לעבודת כוכבים, כי בדרך כלל כאשר מוכרים עצים הם משמשים לצורך הסקה. התוספות והר"ן על הדף הרחיבו את הדיבור בעניין זה ולמדו מכאן תשתית הלכתית לעוד מקרים וצירורים העשויים להתרחש: "כל היכא דאיכא למיתלי בהתירא תלינן". מדברי הגמרא נראה פשוט, שכלל זה יחול רק כשרוב מקרים מעידים שהמכירה להיתר ("רוב עצים להסקה"), אמנם במקומות שהסיכוי קלוש לתלות בהיתר לא נתלה להתירא, והמוכר שימכור יעבור באיסור.

בעלי התוספות חוזרים על הכלל האמור כאן גם במסכת עבודה זרה (ו, ב). שם הם אומרים שאין איסור בנתינת חזיר או נבלה לישראל, כי מסתמא ישראל בחזקת כשרות הוא, ויש לתלות בהיתר. אמנם אם הלה הודיע למכשיל בבירור על כוונתו הזדונית לחטוא, הרי שההיתר פג ואסור ליתן לו החזיר או הנבלה.

⁶ יודגש, כי בעלי "התוספות" אינם מהווים פירוש ספציפי של פרשן יחיד כי אם מכילים פירושים שונים המתייחסים למאות מרבתינו הצרפתים שיצאו מבית מדרשו של רש"י.

⁷ ראו: כתב-סופר יו"ד סי' פג, בנין ציון סי' טו, משיב דבר ח"ב סי' לא.

דרכי שלום

במשנה בשביעית שהובאה לעיל הוזכר "דרכי שלום". המשנה שם מדברת על השאלת כלי אוכל בשביעית לחברתה החשודה על השביעית. השאלה שעוסקים בה הראשונים היא למה לי הטעם של דרכי שלום? וכי לא סגי באיכא למיתלי בהיתרא וכדשנינו? מה מוסיף דרכי שלום כשבלאו הכי אפשר לתלות את המעשה בהיתר? התשובה לשאלה זו חקוקה בגוף הדוגמא שמביאה המשנה לעניין שביעית. "משאלת אשה לחברתה" - שואל ומשאל. עד עתה דיברנו במכירה: מכר פרה בשביעית, מכר לגוי טרם אידו, רב אשי מכר את היער. במכירה שני הצדדים מרוויחים, האחד מרוויח את הכסף והשני את המוצר שרכש. אמנם בהשאלה, זה נהנה וזה חסר, רק אחד נהנה - השואל. בהשאלה ההוה אמינא היא שמכיוון שאין לי תועלת בהשאלתו, למה לי להיכנס בספק איסור הכשלה? באה המשנה ללמדנו שאפילו הכי משום דרכי שלום תשאל לו ותתלה בתליה מועטת זו. היוצא מתוכן הדברים, שדרכי שלום אינו טעם שניצב בפני עצמו, הוא מופיע כסעד ותמך לטעם הראשון - לתלות בהיתר.⁸ שיטה ייחודית מצינו אצל רבנו תם (מובא בספר הישר, גיטין, סימן קכא) וכן בתוספות בגיטין (סא, א ד"ה "משאלת") לפיה במשנה מדובר במקרה שאפילו כאשר אין במה לתלות שיעשה בהיתר, בכל זאת מותר מפני דרכי שלום. כלומר 'דרכי שלום' הוא טעם שניצב ומספיק בפני עצמו.

פסיקת ההלכה

בשולחן ערוך

פסיקותיו של מרן ר' יוסף קארו בעל השולחן ערוך הן מועטות, וכפי שהבאנו בהקדמה, נושא זה היה צד שולי יחסית במציאות ששרתה אז בעולם. נראה שניים מיני כמה בודדים מפסיקותיו בשו"ע:

ואסור להאכיל למי שלא נטל ידיו משום לפני עיוור לא תתן מכשול.

(או"ח סי' קסג, ב)

לא יתן לאכול אלא למי שידע בו שיברך. ואם נותן בתורת צדקה - מותר.

(או"ח סי' קסט, ב)

למעשה, השו"ע מצטט את דבריו של רבינו יונה במסכת ברכות סוף פרק שמיני לעיל. השולחן ערוך לא הרחיב יתר על המידה, לא פירט, וכתב בקיצור נמרץ את הדברים. אדון בדבריו של רבנו יונה:

רבינו יונה מחדש שקיים "לפני עיוור" גם בנטילת ידיים אשר חיובה הוא מדרבנן. רבינו יונה, מתלמידי הרמב"ן, חולק על הרמב"ן וסובר שיש "לפני עיוור" גם באיסורי דרבנן. אך החידוש היותר גדול בדבריו הוא שאם נותן בתורת צדקה - מותר. עיקר הצדקה היא נתינת חיים לעני.⁹ בתורת צדקה, בתורת נתינת חיים, בתורת הצלה - מותר. אין כאן הכשלה אלא הצלה.

בספרות השו"ת

נעלה על הכתב מספר שאלות לדוגמא העולות בחברה בת זמננו הפועלת במסגרת מדינה המורכבת מציבור דתי וחילוני. ידינו לא תוכלנה כמובן לגעת בכלל השאלות הנוגעות לעניין "לפני עיוור" בקונטקסט החברתי העכשווי, אולם השאלות לדוגמא תבקשנה להיות בגדר פרט המעיד על הכלל.

שאלות לדוגמא:

א. נתינת מאכל לאדם חילוני שאינו מברך?

⁸ כך תירצו גדולי הראשונים: רמב"ן, רשב"א, ריטב"א, ר"ן ומאירי.

⁹ עיינו: תהלים קו, לא, הקדמת המהר"ל ל'נתיבות עולם' ובאריכות ב'נתיב הצדקה'.

- ב. נתינת מאכל לחייל חילוני שאינו מברך?
ג. מסעדה המוכרת מזון למי שאינו מברך?
ד. חנות המוכרת שמלות ללא שרוולים?
ה. הזמנת מחלל שבת כשהדבר כרוך בנסיעה בשבת?

א. נתינת מאכל לאדם חילוני שאינו מברך

הגאון הרב שלמה זלמן אוירבעך נודע כפוסק חדשן ומקורי. הבה נראה את דבריו הנפלאים של הגרשז"א זצ"ל:

בהא דצריך כל אדם לשום דרכיו ולכוין מעשיו לשם שמים, חושבני במי שבא אליו אורח חשוב אשר איננו שומר תורה ומצוה, אבל עדיין יש לו אהבה לבני תורה, וגם תומך במוסדות תורה וכדומה, ואם הבעה"ב לא יתנהג אתו בנימוס המקובל לכבד אותו במידי דמיכל ומשתי, בגלל זה שמצד הדין אסור ליתן לאכול אלא למי שידוע שנוטל ידיו ומברך (או"ח קסט, ב), וכמו כן אם אפילו בצורה מכובדת יבקש ממנו ליטול ידים ולברך, יראה הדבר כפגיעה ועלבון בכבודו, וזה גם ירגיז אותו מאד, ויתכן שבגלל הדבר הזה יתרחק חו"ש ביותר מהתורה, וגם יבוא לידי כעס ושנאה על כל ההולכים בדרך התורה, דבכה"ג חושבני, שנכון באמת לכבד אותו באכילה ושתייה, ולא לחששו כלל לאיסור של לפני עיוור לא תתן מכשול, משום שאף שאין אומרים לאדם לעשות איסורא זוטא כדי להציל אחרים מאיסורא רבה, ואסור ודאי להפריש תרו"מ בשבת כדי להציל בכך אחרים מאיסור חמור של טבל, מ"מ בנידון זה, הואיל וכל האיסור של הנותן לו לאכול הוא רק עבירה של נתינת מכשול, וכיון שאם לא יתן לו לאכול הרי יכשל האורח באיסור יותר גדול, נמצא דליכא כלל שום עבירה, כיון דליכא הכא שום נתינת מכשול, אלא אדרבה יש כאן הצלה ממכשול גדול מאד ע"י זה שהחליף אותו בקום ועשה במכשול יותר קטן.

(מנחת שלמה ח"א סי' לה, א)

באופן כללי, אין אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברך (שבת ד, א), אמנם כבר בעלי התוספות שם הוכיחו ממקומות שונים שכלל זה איננו קבוע ולעתים אכן אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברך. מן הראוי להדגיש שהרב אוירבעך מדבר על אורח שאינו שומר תורה ומצוות המתארח בביתי, ולא סתם בהולכי דרכים. עתה, ממאי נפשך אני אעבור על "לפני עיוור": אם אתן - הוא לא יברך. אם לא אתן - הוא ישנא אותי, והוא ג"כ לאו מפורש שאני מכשילו "לא תשנא את אחיך בלבבך".¹⁰ מחדש הגרשז"א שעליי לכבדו במאכל ובמשקה ואין פה "לפני עיוור", כי איני מכשיל אותו. אדרבה, אני מציל אותו מעוון חמור יותר של "לא תשנא"! מעשה ההצלה הוא ההיפך הגמור מהכשלה. הדברים מחודשים כי הם לכאורה הולכים נגד פסקו של מרן השו"ע. וכיצד בא אחרון בן זמננו וחולק על מרן הבית-יוסף? נראה לי לומר בזה סברא פשוטה וישרה, והם הדברים אשר בהם פתחתי דבריי. בתקופת הרב יוסף קארו לא היו 'חילוניים', ואם מאן דהוא עבר על חוקי התורה, הרי שזה היה במודע ובכוונה. ככל הנראה יחסו עם הקהילה היה מעורער. לעומת זאת, בימינו הקהילות השונות יונקות ומיניקות אחת את השנייה. גלויי הראש לרוב נולדו כך ולרוב גם כך יפטר מן העולם, וכן להיפך אצל חובשי הכיפה. לכן כששתי הקהילות נמצאות יחדיו, אפשר להשביח את יחסי ההדדיות ואפשר להרסם. בעבר, מרבית החברה הייתה שמרנית-דתית. מי שלא שמר על מצוות התורה קיבל יחס שלילי מהחברה ובתמורה הפגין כלפיה בחזרה רגשות שנאה. לכן, הרב שלמה זלמן סבור שהמציאות השתנתה, ואילו הרב יוסף קארו לו היה חי בעת הזאת, מסברא נראה שגם הוא היה מודה שיש כאן הצלה שהיא ההפך המהותי של הכשלה. אמנם בעבר, כאמור, בכל מקרה שררה השנאה אצל אותם שיצאו מהקהילה, ושוב סברא זו לא יכלה להופיע.

¹⁰ ניתן לקחת את דבריו של הגרשז"א שעובר ב'לפני עיוור' לגבי "לא תשנא את אחיך בלבבך" לענייני נוסף הקשור לכך בעקיפין. האחרונים בחנו את סוגיית "לפני עיוור" בהקשר להכשלה במידות. כך, לדוגמא, נדונה השאלה האם האדם נדרש שלא להכעיס את חברו מדין 'לפני עיוור'? דעת הבא"ח בשו"ת תורה לשמה (סי' שע) שאין לפני עיוור בהכשלת מידות. כן היא דעת הגר"י סלנטר. אמנם דעת החיד"א בברכי יוסף (יו"ד סי' שמ, יג) שיש לפני עיוור בענייני מידות. וכן דעת הרב בעל פלא יועץ (אות ד, דבור המספר בשבחו של אדם). ודברים מפורשים המה אצל הרא"ה קוק זצ"ל במוסר אביך ג, ה.

ב. נתינת מאכל לחייל חילוני שאינו מברך

הגאון הרב דוב ליאור בתשובה מחזק ומלטש את דבריו של הגרשז"א מתוך דברי המשנה בשביעית ובגיטין (סא, א). הוא מסתמך על שיטת ר"ת ובעלי התוס' שם האומרים שמותר להכשיל את חברו אם זה נעשה משום דרכי שלום, ואפילו כשאין לתלות להיתר בשום פנים. הרב דוב ליאור מוסיף ומדבר על חיילים בצבא. במקרה זה, לטענתו, ההיתר של דרכי שלום הוא הרבה יותר משמעותי ורציני, הואיל והצדדים עשויים להיפגש יחדיו בשדה הקרב ואחד יצטרך להציל את רעהו תוך סיכון עצמי, וזה אי אפשר בלי אהבה וחיבה הדדית.¹¹ בזה הותרו השאלה הראשונה והשאלה השנייה.

ג. מסעדה המוכרת מזון למי שאינו מברך

הגאון הרב יצחק זילברשטיין שליט"א מסביר הכיצד אפשר לפתוח מסעדות לציבור הרחב שבידוע יאכל ללא נטילה וללא ברכה, לא לפניה ולא לאחריה.¹² הרב זילברשטיין מביא שני סניפים להקל. האחד, ע"פ דברי שו"ת תורת חסד (לובלין או"ח סי' ד) הכותב שאם ישנן מסעדות אחרות שיכול לאכול אצלן, הרי לא קיים 'תרי עברי דנהרא' ויכול למכור. הרב זילברשטיין בעצמו מוסיף טעם הדומה לדבריו של הגרשז"א שראינו לעיל. טעמו הוא, שע"י אכילתו במסעדה המוכרת מוצרים כשרים הוא ניצל מאכילת טריפה במסעדה אחרת. כלומר, יש פה הצלה ולא הכשלה, ממש כדברי הגרשז"א. הסניף השני מונח בדברי הנצי"ב בספרו מרומי שדה (ברכות לה, א) שחידש ע"פ דרכו שאם אינו יודע לברך אינו אסור לאכול בלא ברכה. אמנם היתר זה לא פשוט משום שהמשנה ברורה חלק על דברי קדשו כמבואר בכמה מקומות.¹³ למעשה הרב זילברשטיין הורה בסוף דבריו לתלות שלט גדול במסעדה שבו יהיה כתוב את נוסח הברכות.

ד. חנות המוכרת שמלות ללא שרוולים

הגאון הרב עובדיה יוסף זצ"ל דן בשאלה זו בספרו יחזה דעת (ח"ג סי' סז). הוא מביא את דברי המשנה למלך שראינו קודם לכן,¹⁴ ומסתפק אם אפשר לתלות בחנויות האחרות שמוכרות בגדים לא צנועים ולקיים בזה 'חד עברא דנהרא'. עכ"פ יש איסור של "מסייע לדבר עבירה" מדרבנן לדעת רוב האחרונים ולכן אין להקל מטעם זה. אולם יש מקום לצדד להתיר מסיבות אחרות, לפי מה שנוהגות נשים רבות ללבוש חולצה עם שרוולים מתחת לשמלה שהיא בלי שרוולים ויש לתלות להיתר.

ה. הזמנת אורחים לסעודת שבת כאשר ידוע שיחללו את השבת ע"מ להגיע

הגאון הרב אשר וייס שליט"א דן בשאלה זו בשו"ת מנחת אשר (ח"ב סי' כח). ראשית, יש להפציר באורחים שיישארו כל השבת ולדאוג להם למקום לינה, ולהביע בפניהם את צערנו אם יחליטו לבוא רק לסעודות תו"כ חילול שבת. אך אם בכל זאת יחליטו להגיע תו"כ חילול שבת הוא מגדיר את המצב 'חד עברא דנהרא'. כי גם אם לא ייסעו אליי, הרי שייסעו לי, לחברים, לטיול וכדומה. שנית, אולי יש פה הצלה, שוודאי יעבור על פחות איסורים במחיצת שומר שבת מאשר במחיצת אנשים שאינם שומרי תורה ומצוות. אמנם למדנו כי גם בחד עברא דנהרא אין איסור "לפני עיוור" אך אולי יש פה איסור "מסייע"? לפי הריטב"א איסור מסייע כשמגלה דעתו שיעבור על איסור - ולפי זה גם כאן אנו יודעים ללא צל ספק שיחלל שבת כדי להגיע. לפי ה'כתב סופר' החילוק הוא האם מסייע בשעת העבירה או לפני העבירה. אם מסייע לפני העבירה - אין איסור. במקרה שלנו הוא מזמין אותם לפני שבת ואינו בשעת מעשה ואין כאן איסור מסייע. הרמ"א הכריע כי אין כל איסור ב-'חד עברא דנהרא'. הגר"א

¹¹ ראו: שו"ת דבר חברון חלק או"ח, סי' קסד.

¹² ראו: חשוקי חמד על ברכות (לה, א) עמוד רכ.

¹³ ראו: מ"ב, סימן רב ס"ק פד וסימן רו סק"ד.

¹⁴ ראו: פרק ג של המאמר, 'תרי עברי דנהרא'.

וייס מוסיף שאם לא יבואו להתארח לסעודת שבת קרוב לוודאי שיחללו שבת באופן נרחב יותר. הבה נראה את סוף דבריו:

אם יש איסור מסייע בחד עברא דנהרא? באמת נחלקו בזה הראשונים הנ"ל ובדברי הרמ"א יו"ד קנ"א סעיף א' משמע שלהלכה אין בזה איסור...הרי לן דהרמ"א הכרע להקל וכתב שכן נהגו, אלא שבעל נפש יחמיר. ונראה ברור ופשוט לענ"ד דכאשר כל כוונתו לקרבם בעבודות אהבה ולהכניסם תחת כנפי השכינה, נמצא חומרו קולו, ובעל נפש ראוי לו להחמיר בהצלת נפשות, להתאמץ בכל עוז להשיב לב בנים אל אבותם, דאין בזה מסייע ידי עוברי עבירה אלא מצוה רבה וגדולה. ויה"ר שלא ניכשל בדבר הלכה.

הגר"א וייס מדבר על הזמנת אנשים לשבת כדי לקרבם ליהדות ולהציל נפשם, להחזירם אל מקור חיותם. נראה לי שגם אם אינו מיועד לקרבם אל הדת, אלא כשמזמינם לשמחה משפחתית מתוך קרבה וידידות, ובייחוד אם ידוע שיפגעו אם לא יוזמנו - נמצא חומרו קולו ויש להזמיןם אף כשהדבר כרוך בחילול שבת.

מוסר התורה

ב"ה וב"ש בהלכה

"בית שמאי אומרים: לא ימכר לו פרה חרשת בשביעית. ובית הלל מתירין, מפני שהוא יכול לשקטה". (משנה שביעית ה, ח)

נדמה כי ביסוד מחלוקת ב"ה וב"ש במסכת שביעית, חבוי הדיון האם "לפני עיוור" הוא במעשה המצווה או בתוצאתה. האם תלוי בנותן או במקבל. לפי ב"ש נקודת המכוון היא התוצאה - מה יעשה המקבל עם החפץ. ומכיוון שמדובר באחת החשודה על השביעית אין לנו אלא לאסור זאת. לשיטת ב"ה הנותן פועל בכשרות, כי הכלים הללו משמשים גם לדברים אחרים ומה אכפת לנו מה צופן עתידם ומה יהיה שמושם. בהגדרה הלמדנית לשיטת ב"ש המשתנה החורץ את ההלכה הוא המקבל, ובתוצאות המעשה נתלה. לשיטת ב"ה הקובע הוא החפצא שנותן הנותן, ובמעשה המצווה נתלה. אלו ואלו דברי אלקים חיים והלכה כב"ה (עירובין יג, ב).¹⁵

לענ"ד ניתן לתלות ע"פ חלוקה זו חקירות רבות באחרונים, לדוגמא:

א. האם 'לפני עיוור' הוא איסור עצמאי שווה בחומרתו בצורה תמידית או שמא הרחבת האיסור וחומרתו נקבעים ע"פ העבירה כלפיה בוצעה ההכשלה?¹⁶ אם זה מצד התוצאה, מצד המקבל, מצד הערבות, אז זה הרחבת האיסור. כך למשל, כל זמן שחברי לא קיים את המצווה נחשב לי כאילו גם אני לא קיימתי אותה. במצווה הספציפית הזאת אני חסר. אם זה מצד המעשה, מצד הנותן, מצד הקניין הנפשי, כל מעשה הכשלה באשר יהיה פוגם את נפשי, ללא כל תלות בתוצאה. לכן תמיד האיסור שווה.

ב. מכשיל באיסור באונס, כלומר שאנס את חברו לעשות את האיסור. הקובץ שיעורים (כתובות יב) דן בזה בהרחבה. לפי דברינו, אם זה מדין ערבות על המצוות, הרי שחברי לא עובר על עבירה כי אנוס רחמנא פטריה, ולפי זה יוצא שאם אני מכריח מישהו לעבור על איסור - אני מכשילו. אבל אם אני מכריח יתר על המידה עד שנקרא אונס - אני לא עובר איסור. אבל אם נאמר שזה מצד הנותן וקניינו הנפשי, אם אונס את חברו לעבירה הרי שהמעשה שלי הרבה יותר חמור.

¹⁵ ברמב"ם ובחינוך משמע שתלוי הדבר בתוצאת המעשה. אמנם יש שכתבו האזהרה על נתינת המכשול: בה"ג והר"א זקן והר"י אלברגלוני והר"ש בן גבירול ז"ל וכן נוטה דעת הסמ"ג והסמ"ק. וראו בהרחבה בביאור הגר"פ פערלא לרס"ג ל"ת נה.

¹⁶ ראו: מאמרו של הרב יוסף צבי רימון "ולפני עור לא תתן מכשול", עלון שבות תשנ"ט (153), פרק ו. שם תלה בחקירה זו חמש נפקא מינות שונות.

ג. האם מהות האיסור היא בין אדם למקום או בין אדם לחברו? אם זה מצד המקבל, מדין ערבות, ברור שזה בין אדם לחברו. אך אם זה מצד הנותן, אזי מדובר על העבודה הנפשית פנימית שלי מול ריבונו של עולם - בן אדם למקום.

ד. באיסור שמותר לעצמו ואסור לחברו, כמו ישראל שמקדש גרושה לכהן. אם זה מדין ערבות על המצוות זה יהיה אסור. אך אם זה מצד הנותן, לנותן מותר הדבר ואינו קרוי מכשיל.¹⁷

ה. "שוויה אנפשיה חתיכא דאיסורא"- אדם רשאי לאסור על עצמו דבר, אבל אינו יכול לאסור על אחרים. האם בדבר כזה, שאסור לי ומותר לחברי, חל 'לפני עיוור'? זה בדיוק הפוך מהמקרה הקודם. אם זה מדין ערבות על המצוות זה יהיה מותר. אך אם זה מצד הנותן, לנותן אסור הדבר וקרוי מכשיל.

ב"ה וב"ש באגדה

נלענ"ד שלפשיטת החקירה הנ"ל בין ב"ה וב"ש תהיינה השלכות רעיוניות-מוסריות. האם עניינו של האיסור הוא לדאוג לצרכי החבר או לצרכי הנפש (בניין עצמי וקניין נפשי של מידות טובות).

במסכת ראש השנה (כט, א) נאמר: "תני אהבה בריה דר' זירא כל הברכות כולן אע"פ שיצא מוציא חוץ מברכת הלחם וברכת היין שאם לא יצא מוציא ואם יצא אינו מוציא". אדם יכול לברך על קיום מצוות חברו, כיון שכל ישראל ערבים זה בזה במצוות. מוסיף הר"ן על הרי"ף שם: "שהרי כל ישראל ערבים זה לזה במצוות וכיון שלא יצא חברו כמי שלא יצא הוא דמי". הר"ן הזה הוא הלכתי, הוא נותן טעם לפסיקת חז"ל שאדם רשאי לברך ברכת המצוות ולהוציא ידי חובה את חברו. הר"ן בר"ה הוא תקדים לשיטה הסוברת שהבעיה בהכשלה היא בתוצאה, כי אני ערב לקיום המצוות של רעי, עד כדי כך שאני לא יצאתי ידי חובת המצווה בשלימות עד שחברי יעשה אותה, ק"ו שאני ערב על כך שלא יכשל בעבירה. כי כולנו חלק מגוף אחד הקרוי עם ישראל. "עם זו יצרת לי תהלתי יספרו" (ישעיה מג, כא). אנחנו פועלים במישור של אומה ולא כיחידים.

אולם, לדעה הסבורה שהאיסור תלוי בנותן ובמעשה המצווה, מקור מצווה זו אינו מדין ערבות כי אם ממקור החסד. אנחנו מצויים להדבק במידותיו של הקב"ה, "והלכת בדרכיו", "ולדבקה בו", "ובו תדבק" וכו'. מכיוון שמידתו של הקב"ה היא נתינה אין סופית, והוא רק נותן ואינו מקבל כלל, הרי שגם אצלנו צריכה להיות שאיפה תמידית לנתינה, לתת ולא לקחת.¹⁸ משה רבינו ע"ה הכיר טובה במכות מצרים לעפר וליאור, שהגנו עליו בצעירותו. לדומם אין הרגשה והכרה שגומלים עמו טובה, ואעפ"כ משה מכיר ומוקיר את הדומם. כי מידות טובות וחסד תלוי בנותן ולא במקבל. השאיפה היא להגדיל ולרומם את הנפש לעליונות מוסרית ובוזה להתדמות לאלוקים עד כמה שידינו משגת.

מאד שמחתי לראות אחר הכתיבה מעין דברים אלו אצל הרב שלמה גורן. לדבריו, באופן שיטתי בכל התורה ב"ה הולכים אחר האידיאה וב"ש אחר המעשה, ב"ה הולכים אחר ה"בכח", וב"ש אחר ה"בפועל".¹⁹

המחלוקת היחידה בה שנינו "אלו ואלו דברי אלוקים חיים" (עירובין יג, ב) היא במחלוקת ב"ש וב"ה. מסביר המהר"ל בבאר הראשון בבאר הגולה, שהעולם הוא מורכב, ובכל הנמצא בבריאה יש מורכבות ובחינות מתחלפות, כשראובן אומר טהור ושמעון אומר טמא, זה לא כי הם מתנצחים, אלא הם מגלים בחינות שונות המרכיבות את העניין. דוגמא לדבר מצינו אצל ר' מאיר וסומכוס תלמידו- שהיו אומרים על טהור- טמא, ועל טמא- טהור והיו נותנים טעם לדבריהם. וכן אצל אותו תלמיד ותיק ביבנה שהיה

¹⁷ עיינו: בבא מציעא י, ב מחלוקת תוספות וריטב"א.

¹⁸ דברי דוד לט"ז עה"ת, בראשית א, כו-כו

¹⁹ ראו: ספר תורת השבת והמועד לרב שלמה גורן, עמודים 165-163.

מטהר השרץ במאה וחמישים טעמים (עירובין שם). דבריהם דברי אמת, הם לא שיקרו חלילה, אלא פשוט הראו פנים נוספות המרכיבות את ההלכה. בפסיקת ההלכה אנו פוסקים כאותו אחד שדבריו הם עיקר והשני טפל, והטפל- טפל לעיקר והרי הוא כמי שאינו. אמנם במחלוקת ב"ש וב"ה הם מתנצחים זה עם זה, ואין שום צד אמת במה שבר הפלוגתא שלי סובר. הרי כך מבואר בלשונם של חז"ל: "אמרו להם (ב"ש) אם כן היית נוהג (כב"ה) לא קיימת מצות סוכה מימך" (משנה סוכה ב, ז). הם לא מגלים בחינות שונות אלא כל אחד מהם מהווה את כל הבחינה במלואה.

אלו ואלו דברי אלוקים חיים, יש צד שכולו אמת בכל אחד מהצדדים. יש בחינה של ערבות הדדית בין איש לרעהו, ויש בחינה של קניין נפשי וצמיחת אישיות. על אף ששניהם אמת הלכה כבית הלל. ההוראה המעשית היא לבנות את עצמך. לעתים אנו עוסקים בהגשמת החזיונות הגדולים, החלומות הגדולים ואיננו שמים לעינינו את מצבנו הפנימי. תקן עצמך ואח"כ תקן את הקהילה, את האומה ואת העולם. זה הסדר הנכון וזה הסדר שמופיע בתורה: "וכפר בעדו ובעד ביתו ובעד כל קהל ישראל" (ויקרא טז, יז). קודם האדם, לאחר מכן ביתו, ובסוף כל קהל ישראל. ראשון במעלה זה הנותן, לאחר מכן - המקבל.

סיכום

התמורות החברתיות ששינו את פניה של החברה הישראלית הציבו אתגרים הלכתיים חדשים, אשר הם מנת חלקנו היומית. למסקנה, האיסור הנזכר של "לפני עיוור" נדחה כמעט באופן תמידי בשל מאזוניים הלכתיים ושיקולים שעומדים נגדיים. בין אם זה דרכי שלום לשיטת ר"ת במסכת גיטין, בין אם זה מעשה הצלה כמו שהסברנו ברבינו יונה במסכת ברכות וכמו שמובא מפורשות במנחת שלמה לגרשז"א, בין אם ניתן לתלות להיתר וכמו שהשתמש הגר"ע יוסף בתשובה למכירת גופיות ללא שרוולים לנשים, בין אם זה 'חד עברא דנהרא' וגם בזה יש שיטות שונות המקלות יותר והמחמירות יותר. נשאנו ונתנו במספר שאלות מצומצמות, אך יהא זה כאמור בגדר פרט המעיד על הכלל: מהי החשיבה ההלכתית לסגנונותיה השונים של הפוסקים האחרונים. בנוסף, ראינו כמה גדול ערך השלום וכמה חמורה שנאת אחים שוודאי גוברת בחומרתה על לאו "לפני עיוור". כל זאת, לא רק במישור הרעיוני הסגולי, כי אם גם במישור תהליך קבלת ההחלטות ההלכתיות. לענ"ד, יש פה קול קורא המאותת לנו קודם כל לפעול על-מנת לשנות את עצמנו ורק בשלב שלאחר מכן לנסות ולהשפיע על החברה בכללותה. ההלכה קוראת לנו להתפשר לטובת הקמת חברה משותפת החיה בשלום, כל זאת כמובן במסגרת הגבולות ההלכתיים.